

'समाजस्वास्थ्य'चे सुधारक रघुनाथ धोंडो कर्वे:राष्ट्र उभारणीतील द्रष्टा कर्मयोगी

प्रा.डॉ.जयश्री प्रकाश शास्त्री

सहयोगी प्राध्यापक,

मराठी विभाग प्रमुख,लोकमान्य महाविद्यालय,वरोरा

भारतीय समाजस्वास्थ्यची शिल्पकार म्हणून विशेष कार्य करणाऱ्या लोकोत्तर पुरुषांमध्ये प्रा.र.धों.कर्वेम्हणजेच रघुनाथ धोंडो कर्वे यांचे कार्य अत्यंत लक्षणीय आणि उपकारक ठरणारे असे आहे. विसावे शतक हे जगाच्या इतिहासात क्रांतिकारक शतक म्हणून महत्त्वाचे ठरते. कारण या शतकात घडलेली दोन महायुद्धे, सोव्हिएत रशियाचा उदयास्त, अनुस्फोट, नव्या चीनची स्थापना, भारताला मिळालेली स्वातंत्र्यप्राप्ती, पाकिस्तानची निर्मिती अशा सर्वच घटनांसोबत संपूर्ण शतकात झालेली फार मोठी लोकसंख्येची वाढ ही संपूर्ण विश्वाला हादरा देणारी चिंतादायक घटना होती. भारताची लोकसंख्या ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील पन्नास वर्षांत अडीच पटींहून अधिक वाढली. अशा परिस्थितीत पुढील काळातील भीषण समस्यांची चाहूल विसाव्या शतकातील दुसऱ्या दशकानंतर १९२१ मध्ये प्रा.र.धों.कर्वे यांना लागली. त्यामुळे विल्सन महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून कार्यरत असणाऱ्या प्रा.र.धों.कर्वे यांनी पुढील काळात नोकरी सोडून केवळ संततिनियमन कार्यास वाहून घेतले. त्यासाठी त्यांनी जनजागृती म्हणून 'समाजस्वास्थ्य' हे मासिक जुलै १९२७पासून सुरू केले आणि ऑक्टो. १९५३चा अंक प्रकाशित झाल्यावर त्यांच्या निधनाने थांबले.समाजाकडून सतत निंदा-नालस्ती अवहेलना सहन करत प्रा.र.धों.कर्वे यांनी संततिनियमन प्रचाराचे कार्य पंचवीस वर्षांहून अधिककाळ कमालीचा निर्धाराने आणि निष्ठेने चालू ठेवले. या कार्यात त्यांना त्यांची पत्नी मालतीचे अनमोल सहाय्य लाभले. श्री.ज.शं.आपटे यांच्या मते "महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गावर अशिक्षित सुशिक्षित समाजावर त्यांच्या प्रबोधन कार्याचा परिणाम, प्रभाव संथगतीने झाला. महाराष्ट्रातील कुटुंबनियोजन कार्यक्रमासाठीची पूर्वतयारी प्रा.र.धों.कर्वे यांनी करून ठेवली. प्रा. कर्वे यांचे हे महान योगदान आहे आणि त्याबद्दल महाराष्ट्रातील जनसामान्य त्यांचे बदल सदैव कृतज्ञ राहतील हे निश्चित."

प्रा.रघुनाथराव यांचा जन्म १४ जानेवारी १९८२रोजी मकरसंक्रांतीच्या दिवशी मुरुड येथे झाला. त्यांचे वडील म्हणजे शिक्षण महर्षी धोंडो केशव कर्वे ऊर्फ अण्णा आणि राधाबाई यांना झालेले पुत्ररत्न म्हणजे रघुनाथराव.

रघुनाथराव कर्वे यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी-

संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या घरात दहा-पंधरा माणसांच्या राबत्यात अत्यंत निरुत्साही,क्लेशदायक,त्रस्त वातावरणात राधाबाईंना रघुनाथकडे फार लक्ष पुरवता आले नाही. त्यामुळे रघुनाथरावांच्या भावनिक वाढीत हे प्रकर्षाने आड आले.चरित्रानुसार यांच्या जीवनातील विमनस्क व निराश आणि विफल

जीवनाची मुळे ही बालपणाच्या कठोर वातावरणात होती. रघुनाथरावांनी समाजस्वास्थ्यातील 'शारदेची पत्रे' या सदरात बालपणाविषयीचे विचार व्यक्त करताना लिहिले आहे की, "मुलांचे मानसशास्त्र आई-बापांना बिलकुल कळत नाही आणि मुलांचे दुःख मोठ्या माणसांना शुल्लक वाटले तरी मुलांना तसे वाटत नाही. मला जी लहानपणाची आठवण आहे ती सुखाची मुळीच नाही. जबाबदार्या नसल्या तरी दुःख मात्र भरपूर असते. आई-बाप चांगल्या हेतूनेच तसे वागत असतील तरी पण तीदेखील मुलांना निष्कारण चिडून मारत नाहीत असे नाही.²

विलायतेला परदेशी शिक्षणासाठी जाण्याचा प्रयत्न रघुनाथरावांनी केला होता. त्यांच्या तांत्रिक शिक्षणाच्या खास अभ्यासासाठी पूर्णतः पात्र असल्याची तीन शिफारस पत्रे र.पु.परांजपे यांनी रघुनाथरावांना दिली होती. कारण त्याकाळी शिष्यवृत्ती घेऊन विलायतेला जाऊन तेथे इंग्रजी राजवटीविरोधात उद्योग करण्याचे प्रकार भारतातील पूर्व क्रांतिकारकांनी केल्यामुळे विलायतेला शिकण्यासाठी जाणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांची मते जाणून घेणे हा सरकारला चौकशीसाठी महत्वाचा विषय वाटत होता. वास्तविक र.पु.परांजपे यांनी रघुनाथरावांसाठीच्या शेवटच्या शिफारस पत्रात म्हटले होते की, "रघुनाथरावांची मते मुळीच जहाल नाहीत आणि राजकीय स्वरूपाच्या लोकांत ते कधीही सहभागी झाले नाहीत."³ एवढेच नव्हे तर रघुनाथरावांचे शिक्षक गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी ही त्यांना असेच शिफारस पत्र दिले होते, पण त्यांना कोणतीही शिष्यवृत्ती मिळाली नाही. विलायतेस जाण्याचे त्यांचे स्वप्न अपुरेच राहिले. म्हणून शिक्षकाच्या पेशाला आवश्यक असलेले सेकंडरी टीचर्स सर्टिफिकेट (डिप्लोमा) मिळविण्यासाठी रघुनाथरावांना १९०६ रोजी मुंबईला सेकंडरी ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये नाव दाखल केले. शेवटी मुंबई हेच त्यांचे कार्यक्षेत्र ठरणार होते अशी परिस्थिती तयार झाली. र.धों.कर्वे यांच्या जडणघडणीत प्राचार्य नेल्सन फ्रेझर यांचा वाटा महत्वाचा होता.

रघुनाथरावांनी या काळात लैंगिक विषयावरील ग्रंथांचे वाचन सुरू केले. या विषयावरील ग्रंथ इंग्रजी भाषेपेक्षा फ्रेंच भाषेत खूप जास्त होते. रघुनाथराव यांनी मुंबईच्या एलफिन्स्टन कॉलेजमधील गणिताच्या अध्यापनाबरोबर एम.ए.साठी गणिताचा अभ्यास करण्याचे ठरविले. तेव्हा अधिक अभ्यासासाठी त्यांना फ्रेंच भाषेचा अभ्यास आवश्यक वाटू लागला. त्यामुळे ते एलफिन्स्टनमध्ये फ्रेंच भाषेच्या तासांना उपस्थित राहू लागले. तेथेच फ्रेंच भाषेतील संवाद, संभाषणाचा सराव होऊन फ्रेजर यांच्याशी मैत्रीही जमली. रघुनाथरावांना लिंगविज्ञान, संततिनियमन या विषयांचा विशेष अभ्यास करण्यासाठी फ्रेंच भाषेचे ज्ञान उपयुक्त ठरले. १९११मध्ये रघुनाथराव पूर्वाश्रमीच्या गंगू गोडे उर्फ मालतीताई यांच्याशी विवाहबद्ध झाले. मालतीताईंचा त्यांच्याशी प्रेमविवाह होता. त्यांचे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये इंटर पर्यंतचे शिक्षण झाले होते. मालतीताईंचे वडिलांनी अण्णासाहेब कर्वे यांना मुलीचे लग्न वयाची १८ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत करणार नाही असा बॉन्ड लिहून दिला होता. विवाहानंतर आपल्याला एकही मूल होऊ द्यावयाचे नाही, असे या नवविवाहित दाम्पत्याने एकमेकांच्या संमतीने विचारपूर्वक ठरविले. रघुनाथराव आणि अण्णा यांच्यामध्ये मुले होऊ न देण्याचे एकमत नसले तरी

संततिनियमन याबद्दल मात्र होते. अण्णासाहेब कर्वे यांचे धाकटे चिरंजीव भास्करराव यांनी एके ठिकाणी लिहिले आहे की, "संततिनियमनाविषयी अण्णा नेहमीच मोकळेपणाने बोलत. शंकर, दिनकर आणि मी या तीन बंधूत सरासरीने पाच वर्षांचे अंतर आहे ते योगायोगाने घडलेले नव्हे."

संततिनियमन कार्याचा प्रारंभ:

जेव्हा पहिले महायुद्ध सुरू होते त्या काळात अमेरिकेत मार्गारेटसॅंगरयांनी १६ ऑक्टोबर १९१६ रोजी या या कार्याचा शुभारंभ केला. या उपक्रमासाठी 'बर्थ कंट्रोल' असा सुटसुटीत शब्द वापरला जाऊ लागला. र.धों.कर्वे यांनी मात्र संततिनियमन असा अगदी अन्वर्थक शब्द तयार केला आणि महाराष्ट्रात संततिनियमन ही संज्ञा स्वातंत्र्यपूर्व काळात १९२१ ते ४७ या काळातील लेखक, समाजसुधारक, पत्रकार, जनसामान्य, तज्ञ, सर्रास वापरू लागले. मेरी स्टोप्स यांनी इंग्लंड मध्ये पहिल्यांदा संततिनियमन केंद्र १९२१मध्ये सुरू केले. याच वर्षी र.धों.कर्वे यांनी मुंबईत सल्ला, मार्गदर्शन देणारे व संतती नियमन साधनांची विक्री करणारे केंद्र सुरू केले. इंग्लंड अमेरिकेत ही 'बर्थ कंट्रोल' चळवळ १९ व्या शतकात प्रथम सुरू झाली. त्या काळी महाराष्ट्रात महादेव गोविंद रानडे यांनी वयाच्या १९ व्या वर्षी लोकसंख्या नियंत्रण व कमी अन्नधान्य उत्पादन या संबंधीचा निबंध ज्ञानप्रसारक सभेत वाचला होता. 'सुधारक'चे निर्माते आगरकर यांनाही स्त्रीदास्य विमोचनासाठी कुटुंब आढोक्यात ठेवण्याची निकड मान्य होती. इंग्लंडमध्ये लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण कमी होऊ लागले तेव्हा संततिनियमन प्रसारकार्य कठीण ठरू लागले. बहुसंख्य ख्रिस्ती धर्मोपदेशक संतती नियमनाचे प्रखर विरोधक होते. 'समाजस्वास्थ्य' या मासिकात डॉ.रोबिन्सनच्या मतांचा व लेखांचा अनेकवेळा नामनिर्देश करून उपयोग केला आहे. १९१४मध्ये मार्गारेट सॅंगरयांनी 'द वूमन रिबेल' हे मासिक सुरू केले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संततिनियमन चळवळ संघटित करण्याचा करण्यात त्यांचा विशेष पुढाकार होता. १९५२मध्ये मुंबई येथे स्थापन झालेल्या 'इंटरनॅशनल प्लॅन्ड पेरेंटहुड फेडरेशन'च्या प्रयत्नांमागे सॅंगर यांची प्रेरणा होती अशी नोंद सापडते. एवढेच नव्हे तर 'फॅमिली प्लॅनिंग'च्या अध्यक्ष आवाबाई वाडिया यांनी आपल्या आत्मकथनात ध्येयाने संकटांना सामोरे जाणाऱ्या सॅंगर यांच्याविषयी फार छान लिहिले आहे. १९२३ मध्ये विल्सन कॉलेजमध्ये गणिताचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत असताना रघुनाथराव आपला फावला वेळ संततिनियमन प्रचार कामासाठी देत. विल्सन कॉलेजच्या नेमणूकीपूर्वी रघुनाथराव आपल्या उदरनिर्वाहासाठी दररोज कुलाबापासून परळपर्यंत शिकवण्या करत. ते उदरनिर्वाहाचे काम करत असतानाही त्यांनी 'संततिनियमन' व 'गुप्त रोगापासून बचाव' या विषयांवर इंग्रजीत पुस्तके लिहिलीत. एवढ्यावर प्रसार होणार नाही हे जाणून त्यांनी कॉलेज मधील नोकरी स्वीकारण्यापूर्वीच 'राईट एजन्सी' सुरू केली व त्यामार्फत संततिनियमन साधन गरजू लोकांना विकण्यास प्रारंभ केला. १९२३ मध्ये र.धों.कर्वे यांचे संततिनियमन हे पुस्तक प्रकाशित झाले. त्या काळात देखील 'टाईम्स ऑफ इंडिया' या वृत्तपत्राने या पुस्तकाची जाहिरात

छापण्यास नकार दिला. यावरून 'संततिनियमन' विषयासंबंधी त्या काळी जनमत किती प्रतिकूल होते याची कल्पना येते.

विल्सन कॉलेजमध्ये पूर्णवेळ अध्यापक म्हणून नियुक्ती झाल्यावर संततिनियमन प्रसार प्रचारासाठी त्यांच्यावर आलेल्या विरोधामुळे त्यांनी नोकरी सोडली. मधल्या काळात त्यांना आफ्रिकेतील बंधू शंकरराव यांनी बोलावून घेतले. नैरोबीच्या वास्तव्यातच त्यांनी संतती न होण्याची शस्त्रक्रिया करून घेतली. त्यामागे पत्नीचे आजारपण, बेरोजगारी या इतर कारणांप्रमाणेच नसबंदीमुळे षंडत्व येते हा गैरसमज दूर करण्यासाठी स्वतःवरच शस्त्रक्रिया करून घेणे हे उद्दिष्ट होते. हिंदुस्थानात परतल्यानंतर बेरोजगार असताना फ्रान्सबरोबर मोत्यांचा व्यापार करणार्या एका खाजगी कंपनीत त्यांना सेक्रेटरीची नोकरी मिळाली. या नोकरीत असतानाच र.धों.कर्वे यांनी स्वतःच्या 'समाजस्वास्थ्य' या मासिकाचा प्रारंभ केला.

समाजस्वास्थ्य या मासिकाचा पहिला अंक १५ जुलै १९२७ या दिवशी संततिनियमन कार्याचा प्रचार व प्रसार व्हावा म्हणून प्रकाशित केला. त्यांनी समाजस्वास्थ्यच्या प्रस्तावनेतच स्पष्ट केले होते की व्यक्तीच्या व समाजाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याची व त्यासंबंधी उपायांची चर्चा करणे हा या मासिकाचा उद्देश आहे. विशेषतः ज्या विषयासंबंधी लेख छापण्यास इतर पत्रकार लाजतात किंवा भितात असे विषय कितीही महत्त्वाचे असले तरी त्यासंबंधी माहिती मिळवण्यास सामान्य वाचकांना अतिशय अडचण पडते हीच अडचण दूर करण्याचा आमचा विचार आहे. यात केवळ तत्त्वज्ञानाचा खलच न करता व्यवहार उपयोगी माहितीही दिली जाईल. 'कामशास्त्र' या शब्दाचा दुरुपयोग झालेला आहे तरीही 'कामवासनेचा शास्त्रीय दृष्टीने विचार' अशा अर्थाने हा शब्द वापरणे आम्हास भाग पडत आहे त्याबद्दल कोणासही क्षुब्ध होण्याचे कारण नाही. "पहिल्या वर्षात 'समाजस्वास्थ्य'चे १२ अंक नियमित व्यवस्थित स्वरूपात जरी प्रकाशित झाले तरी त्यातून अपेक्षित कोणत्या अर्थाने वैचारिक-आर्थिक लाभ झाला नाही. आमच्या 'समाजस्वास्थ्य' या एकाच नियतकालिकात अत्यंत चिंतनशीलता सामावलेली दिसते. त्यांच्या एकंदर लेखनाला अनंत देशमुख यांनी बुद्धिवादासंबंधी, देव/ज्योतिष/मोहनिद्रा, विवाह, संततिनियमन, काम विषयक चर्चा, विविध संस्थांचे पदाधिकारी म्हणून वृत्तांतलेखन, साहित्यकलाविषयक लेखन व परीक्षणे तसेच रघुनाथरावांच्या अन्य योजना अशा प्रकारे वर्गीकृत केले आहे.

'समाजस्वास्थ्य'च्या तिसऱ्या वर्षाअखेरीस वर्गणीदारांची संख्या ४०० पर्यंत गेली. समाजस्वास्थ्यच्या चौथ्या वर्षात त्यांनी कामशास्त्रासंबंधी प्रामुख्याने लिहिले. र.धों.नी 'शारदेची पत्रे' या सदरामधूनही स्त्री-पुरुष समानतेविषयी त्यांचा कमालीचा अट्टाहास आणि आग्रह असे. तत्कालीन सर्व परिस्थितीचे आकलन करून स्त्रियांचे आयुष्य फुकट का जाते, यावर त्यांचे भाष्य लक्षणीय आहे. ते म्हणतात, "....जेवणाच्या बाबतीत मात्र पुरुष अत्यंत स्वार्थी असतात, त्यामुळे बायकांनी नेहमी आपल्या तैनातीला हजर राहिले पाहिजे असे ते म्हणतात. बायकांचे आयुष्य फुकट जायचे हे एक मुख्य

कारण आहे. स्वातंत्र्य कधी मागून मिळत नसते ते घ्यावे लागते किंवा ते घ्यायची ताकद आली म्हणजे ते आपोआपदेखील मिळते. याबाबतीत पुरुषांनी आपला स्वार्थ सोडला पाहिजे पण ते नुसते सांगून सोडणार नाहीत. अर्थात दोन-तीनपैक्षा जास्त मुले होऊ नयेत याकरिता संततिनियमनाची माहिती बायकांना दिली पाहिजे आणि हे बायकांनीच मनावर घेतले पाहिजे. जरूर तर गर्भपातदेखील करण्याची सोय पाहिजे आणि असे कायदे करणे अशक्य नाही. हल्लीची सनातनी पिढी संपली की, ते करता येईल; पण बायकांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, स्वतःच्या अंगात ताकद म्हणजे पोटभरण्याची शक्ती स्वातंत्र्य मागून मिळत नसते. नाहीतर आजच्या हिंदुस्थानला स्वराज्य नसते का मिळाले? पण आपल्याला स्वातंत्र्य पाहिजे हे देखील पुष्कळ बायकांना कळत नाही आणि ज्यांना कळते त्यांना देखील तसे सांगण्याची ताकद नसते; पण ज्यांना स्वतंत्र्य घेता येईल त्यांनी ते घेणे जरूर आहे. "अशाप्रकारे स्त्रीजीवनाचा समानतेने विचार करण्याचे आणि अमलात आणण्याचे धोरण त्यांच्या लेखन-कृतीतून दिसते.

रघुनाथराव आणि मालतीबाईंचे सहजीवन संयुक्तपणे प्रसारात गेले. मालतीबाईंनी त्या काळात रघुनाथरावांच्या पाठीशी उभे राहण्यास आपला निर्धार कृतीत आणण्यासाठी नोकरी करून खरोखरच संसाराची जबाबदारी पत्करली होती. फक्त मुलींसाठीच असलेल्या वेगवेगळ्या शाळांतून शिक्षिकेची नोकरी केल्यावर त्या मुंबई महापालिकेच्या मुलींसाठी असणाऱ्या ऊई शाळेत 'ड्रिल टीचर' म्हणून स्थिरावल्या. नोकरीत जम बसताच त्यांनी स्थैर्य मिळाल्यानंतर मालतीबाईंनी रघुनाथरावांच्या कार्यात आस्थेने लक्ष देण्यास प्रारंभ केला. मालतीबाईंनी संततिनियमनाची साधने कशी उपयोगात आणायची याची व्यवस्थित माहिती करून घेतली. कुटुंबनियोजनासंबंधी त्यांनी सखोल अभ्यास केला अन् हे काम पूर्ण होताच त्यांनी संततिनियमन केंद्र स्थापण्यास रघुनाथरावांना सक्रीय मदत केली. संततिनियमनाची साधने बनवणे ही कामे त्या केंद्रामार्फत चालत असे. त्यासाठी हे कर्तव्य दाम्पत्य कधीही कंटाळा करत नसे. याची नोंद दिवाकर बापट यांनी 'उपेक्षित द्रष्टा' या ग्रंथातून केली आहे. र. धों. हे बुद्धिप्रामाण्यवादी होते. त्यांच्या एकंदर संततिनियमनाच्या कार्य प्रसाराचा स्वातंत्र्योत्तर काळात परिणाम दिसून येतो.

र. धों.च्या कार्यास मिळालेली शासन मान्यता आणि समाज मान्यता :

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. त्यावेळी सुमारे ३४ ते ३६ कोटी लोकसंख्येच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण आणि मनोरंजन या मूलभूत मानवी गरजा भारताला स्वातंत्र्योत्तर काळात भागवायच्या असल्यामुळे ही लोकसंख्या वाढ आटोक्यात आणण्यासाठी कुटुंबनियोजनाचा प्रचार भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून सुरू झाला. १९३५ मध्ये हिंदी राष्ट्रीय सभेने (काँग्रेस) राष्ट्रीय नियोजन समिती स्थापन केली. या समितीचे अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरू होते. कुटुंब नियोजनासंबंधी यांनी शिफारस पूर्वक म्हटले होते की, "सामाजिक अर्थव्यवस्था

कुटुंबिक सुख व राष्ट्रीय नियोजन यासाठी कुटुंब नियोजन व मुलांची मर्यादित संख्या आवश्यक आहे आणि सरकारने या कार्यास चालना व प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरण आखावे. संततिनियमनाच्या स्वस्त व सुलभ साधनांच्या माहितीचा प्रचार व आग्रह अगत्याचा आहे. संततिनियमन केंद्र सुरू करावीत व उपदवी वापर व जाहिरात यांना प्रतिबंध करण्यासाठी आवश्यक ते उपाय योजले जावेत." "ज.रां.आपटे यांच्या मते, आपल्या देशातील सर्वात मोठ्या राजकीय व सभास्य सत्तारूढ पक्षाने संततिनियमनाचा एवढा स्पष्टपणे पुरस्कार करावा ही घटना आगामी धोरणांची चाहूल होती असे म्हणायला हरकत नाही.

मार्च १९५० मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय नियोजन आयोगाची नेमणूक केली. नियोजन आयोग देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक योजना कार्यक्रम आखू लागला. त्यात ११ एप्रिल १९५१ ला लोकसंख्या वाढ व कुटुंबनियोजनासंबंधी अहवाल तयार करण्यासाठी उपसमिती नेमली गेली. त्यात लोकसंख्या धोरण, लोकसंख्या संशोधन व कार्यक्रम या दोन विषयासंबंधी समित्या सुचविण्यात आल्या. तत्कालिन जनगणना प्रमुख गोपालस्वामी यांनी जनगणना अहवालात संततिनियमनाची शिफारस आग्रहाने सुचविली. अशा विकासक्रमांचे श्रेय र.धों.कडे जाते.

समाजसुधारकांचे कार्य किती बहुआयामी असते याचे उदाहरण म्हणजे र.धों.कर्वे होय. त्यांच्या महान आणि समाज उपयोगी कुटुंबकल्याण कामगिरीची दखल घेतली जाऊन मुंबईचे तत्कालीन महापौर स. का. पाटील यांच्या अध्यक्षतेत २० जुलै १९५२ रोजी मुंबईतील ब्लॅन्व्हटस्की लॉजमध्ये त्यांचा सत्कार होऊन ५६०० रुपयांची थैली त्यांना अर्पण करण्यात आली. त्याच प्रसंगी 'समाजस्वास्थ्य' मासिकांच्या सर्व अंकांचे छोटेसे प्रदर्शनही मांडले गेले. अध्यक्षीय भाषणात स.का. पाटील यांनी रघुनाथ कर्वे यांनी ज्ञानाचा एक दरवाजा खुला करून दिला आणि ते ७० वर्ष वयाचे असतानाही तरुणांच्या जोशात कार्यरत कसे आहेत त्याबद्दल यशोगौरव केला. रघुनाथरावांनी हा लढा ४० वर्ष सातत्याने दिला.

विशेष म्हणजे महर्षी कर्वे यांनीही आपल्या भाषणात रघुनाथरावांना आशीर्वाद दिले. "समाजाला अप्रिय वाटणारे प्रश्न मी हाताळले व ते सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यात मला यशही लाभले, परंतु माझ्या चिरंजीवांनी हाती घेतलेला प्रश्न अप्रिय तर होताच पण प्रक्षोभकही होता, या बाबतीत त्यांनी आपल्या पित्याचाही पराभव केला आहे." रघुनाथ कर्वे यांनी 'जनतेला विचार करावयास लावले हे माझे ध्येय होते' या धोरणावरच आयुष्यभर कार्य केले. 'फॅमिली प्लॅनिंग असोसिएशन ऑफ इंडिया' या जुलै १९४९मध्ये मुंबईत स्थापन झालेल्या संस्थेचे रघुनाथराव सदस्य होते. एकूणच त्यांच्या कार्यास शासन आणि सामाजिक स्तरावर मान्यता मिळू लागली. त्यांच्या कार्यास मान्यता मिळत असतानाच रघुनाथरावांची प्रकृती हळूहळू ढासळली. १४ ऑक्टोबर १९५३ रोजी त्यांची प्राणज्योत मालवली.

समारोप :

महाराष्ट्रासोबतच भारताच्या कुटुंबनियोजन कार्याच्या इतिहासातर.धों.कर्वे यांचे स्थान अद्वितीय आहे. त्यांच्या आयुष्यातील १९२१ ते १९५३ या काळात त्यांनी शासन,सामाजिक,विरोध उदासीनतेला एकाकीपणे तोंड देत देत मुंबई आणि अन्यत्र स्थळी कुटुंबनियोजनासाठी प्रबोधन,प्रशिक्षण प्रसाराचे जे अतुलनीय कार्य केले त्याला तोड नाही.

निष्कर्ष:

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजसुधारकांना आणि विविध प्रश्नांना वाचा फोडल्यामुळेच भारताच्या विकासाची उन्नत अवस्था सतत भारतीय जनतेला अनुभवता आली. महाराष्ट्र या बाबतीत अग्रणी होताच. मात्र अत्यंत नाजूक आणि तरीही एका गंभीर अशा विषयावर अत्यंत चिकाटीने काम करणारे प्रा.रघुनाथ धोंडो कर्वे आणि मालतीबाई यांचे कार्य हे एका द्रष्ट्या विचारवंतांचे कार्य आहे. म्हणून भविष्यातील सर्वच पिढ्यांनी त्यांचे ऋणी असावयास हवे हे निश्चित.

संदर्भ :

१. आपटे, ज.शं., समाजस्वास्थ्यकारर.धों.कर्वे, गंधर्ववेद प्रकाशन, नोव्हेंबर २०१०.
२. संपादक कर्वे,र.धों.समाजस्वास्थ्य एप्रिल, १९४४पृष्ठ क्र.२४२-४४
३. आपटे, ज.शं., समाजस्वास्थ्यकार र.धों.कर्वे, उ.नि.
४. अभिरुची दिवाळीअंक १९७७ पृष्ठ १७
५. संपादक अनंतदेशमुख, समाजस्वास्थ्यमधील निवडक लेख, पद्मगंधा प्रकाशन; पुणे
६. समाजस्वास्थ्य वर्ष ११ ,अंक ९,१५मार्च १९३८
७. समाजस्वास्थ्यकारर.धों.कर्वे उ.नि पृष्ठ ९५
८. उ.नि.पृष्ठ-९८